

Příspěvek k poznání stavu lékařské terminologie barokního období

Vladimír K o b l í ž e k

V barokní době se výrazně projevovalo sepětí člověka s přírodou. Toto období přináší zvýšený zájem nemocných (pacientů) o léčivé síly přírody, navíc ve spojení s vírou v zázračné působení těchto sil. Velmi často šlo o kombinaci upřímné, hluboké náboženské víry s důvěrou ve znovunabytí zdraví (viz ono známé biblické "Víra tvá tě uzdravila..."). Ne náhodou se v této oblasti promítaly i vlivy sugesce - z hlubokého náboženského zanícení se lidé opětovně uzdravovali.

Země stvořená Bohem, země s mnohým bohatstvím ukrytým v jejích útrobách, s četnými studánkami, prameny a minerálními vodami, právě země nabývala zvýšené důležitosti pro nábožensky cítícího člověka. Právě v barokním období nalézáme i v českých zemích mnoho míst, kde se vyskytují léčivé prameny. Tato místa velmi často nabývala duchovních rozměrů - do třeba romanticky, idylicky vyhlížející české krajiny jsou zasazovány nádherné sakrální stavby barokní architektury, kde lidé - uzdravení či uzdravovaní - projevují své díky i případnými obětními dary.¹

Jedním ze spisů, které se zabývají léčivými účinky minerálních pramenů, je knížka hradeckého městského lékaře Ferdinanda Částky ze Sternšteina *Čest a sláva Vysoko-Mejtská z rozhlášené studně vyprejštěna, to jest: Krátká správa a vejpis rozhlášené starožitné S. Mikuláše lázně na gruntech král. věnného města Vysokého Mejta v Království českém, kraji Chrudimském se nacházející...*²

Tematika Částkova spisu je pro baroko příznačná. Snoubí se v ní totiž výrazná barokní religiozita s medicínskými záležitostmi. Je to zároveň i přesvědčivý důkaz, že tzv. barokní literatura nebyla orientována jenom nábožensky, ale ze zcela přirozených příčin pěstovala i jiné tematické okruhy. Autor se zabývá léčivými účinky Svatomikulášské lázně poblíž vesnice Vraclav u Vysokého Mýta, všímá si i chemického složení tamějších pramenů. Není náhodné, že velkou pozornost věnuje konkrétním případům úspěšné léčby; ve středu jeho pozornosti jsou prostší lidé jako pacienti, především venkované; ovšem bývají to i příslušníci měšťanského stavu a osoby urozené.

Barokní člověk není v žádném případě jenom člověkem duchovna. Byl vystaven i svodům tělesným; pokud šlo o lépe situovaného jedince, potom mohl konzumovat vybranější druhy potravin (např. kávu či čokoládu), mohl holdovat i smyslovým požitkům. Ostatně pohled na lékařskou stránku Částkova spisu jasně

---

¹ Kalista, Z.: *Století andělů a d'áblů*. Jinočany 1994, s. 241-246.

² Johanides, J.: *Staré královéhradecké tisky*. Hradec Králové 1973, s. 113-114.

ukazuje, že vážným problémem byly i venerické choroby, a to nejen díky vojenským akcím 17. a 18. století velice silně rozšířené.

Částkova kniha byla vydána známým hradeckým knihtiskařským a nakladatelským domem Tibelliů; je to typický barokní tisk s velmi zdobnou titulní stránkou. Pokud jde o kvalitu vysázeného a vytištěného textu, není pochopitelně stoprocentní. V knize se vyskytují některé tiskové chyby; navíc se zdá, že ani tiskař ani korektor (předpokládejme, že u Tibelliových fungoval) nezaregistroval řadu odchylek od soudobé mluvnické kodifikace. Jde především o některé tvary podstatných jmen, u nichž se v textu projevují podoby gramaticky nenáležitě, které nezachycují ani tehdejší mluvnice Václava Jana Rosy či Václava Jandita. Souhrnně lze charakterizovat tyto jevy jako vliv krácení dlouhých vokálů *í* a *ů*, což je úkaz typický pro oblast severovýchodočeského nářečí.

Ferdinand Částka ze Šternšteina, autor spisu, byl doktorem filozofie a medicíny. Působil jako městský fyzikus a rychtář v Hradci Králové, královském věnném městě na Labi a Orlici (zemřel v roce 1740).

Částkův spis je pro nás zajímavý nejenom z hlediska odborného, lékařského, ale i všeobecně kulturního a v neposlední řadě jazykového. Po předmluvě, v níž pisatel zdůvodňuje dedikaci spisu hraběnce ze Šternberka, následují kapitoly věnované chorobám, jejich příznakům i možností jejich léčby. Cenné jsou i části výrazně dokumentárního charakteru, v nichž jsou zachycena autentická svědectví lidí uzdravených či jejich příbuzných, kteří uzdravení dosvědčují. V závěrečné části knížky se objevují modlitby a litanie, které jsou věnované především sv. Mikuláši, a to pro zasvěcení poutního kostela. V tomto oddíle je otištěna i *Píseň o sv. Mikuláši* od Adama Michny z Otradovic.

Částkova kniha vznikla ze snahy poukázat na důležitost takového způsobu léčby, který vedle léků (medikamentů či dobově **líků**) doporučuje užívat léčivou vodu buď jako nápoje, nebo zevně ve formě koupelí.

Autor nezapře dobrého odborníka; při svých výkladech se zaštiťuje vzácnými autoritami věhlasných lékařů, a to už od antických dob. Odkazuje i na použitá díla (byť z moderního hlediska hodnocení bychom mohli mít jisté výhrady k neúplnosti těchto údajů). Kniha je zajímavým svědectvím o tom, jak postupně vzniká česká lékařská terminologie, pochopitelně často vycházející z latinských či řeckých kořenů. Mnohdy si autor vypomáhá i tím, že do českého textu vsouvá výrazy latinské, takže vzniká svým způsobem hybridní či heterogenní text. I když nám může jeho styl místy připadat poněkud těžkopádný, je třeba si uvědomit, že tehdejší vzdělanci vycházeli z bilingvního základu latinsko-německého a čeština byla pro ně spíše okrajovější záležitostí. Přesto nebo právě proto bylo toto autorské úsilí korunováno jistým úspěchem, byť některými lidmi málo oceňovaným.

Výsledky jazykové analýzy potvrzují, že Částkova kniha obsahuje více vrstev pojmenování a rozmanité jazykové prostředky. Ve výkladových partiích lékařského charakteru se objevují termíny řecko-latinského původu i jejich české ekvivalenty (někdy autor uvádí vedle cizího termínu i český výraz). Částka využívá i prostředků běžně mluveného jazyka, nevyhýbá se ani lokálnímu severovýchodočeskému dialektu.

Pokud jde o lékařské termíny mezinárodně srozumitelné (latinismy či grécismy), objevují se v Částkově knize dosti často. Některé odborné názvy jsou psány se zřetelem k původní grafické podobě, např. **scorbut**, **scorbutický**, **tinctura**, **hctica** (od **hcticus** = hektický), **sciatica** (od **sciaticus** = sciatický), **patient**, **atrophia**, **diaeta**, **excretiones**, **haemicrania**, **commoce**, **cachexie**, **circulace**, (po kolice) **convulsivae**, v menším počtu případů dochází k počesťování původního pravopisu (např. **kolika**, **kontraktury** apod.). Obdobná tendence je patrná i u novodobé terminologie cizího původu; zvláště nápadné je to v současné počítačové terminologii. Některé výrazy si uchovávají svůj původní pravopis (ovšem nikoliv výslovnost), např. **software**, **hardware**; jindy se pravopis počesťuje (respektuje se výslovnost), např. **displej**, **interfejs** apod.

Vzhledem k populárnějšímu zaměření Částkova spisu je přirozené, že řada potíží a nemocí je pojmenována česky (příp. jde o názvy německého původu, avšak postupně došlo k jejich přejetí do češtiny). Je to např. **vodnatelnost**, **zimnice**, **ohnipara** (dokonce psáno **vohnipara**), **nadýmání** (psáno i **nadejmání**), **mdloba**, **psotník**, **božec**, **hluchota**, **chromota**, **žloutenice**, **peteče**, **šlak** apod.

Do oblasti klíčových slov lékařské terminologie patří slovo **nemoc**, které označuje jistý chorobný stav lidského organismu (v SSJČ **nemoc** = porucha zdraví, choroba³). V Částkově balneologickém spise se vedle tohoto častého výrazu užívá i slovo **neduh** (to se v textu projevuje též jako a-kmenové femininum; např. **...člověk je podroben nesčíslným neduhám** (dat. pl.); **...a s nemocemi a s neduhami** (instr. pl.) **zemdlené tělo** - s. 2). Na téže straně nacházíme ovšem i spojení **...proti mnohým tělesným neduhům**, to znamená, že se výraz projevuje jako maskulinum inanimatum. U Vusína je k výrazu **neduh m.** uvedeno jako synonymní slovo **nemoc f.** - tomu odpovídá lat. **morbis** (nemoc, choroba), **infirmitas** (slabost, mdloba; nedostatečnost, nestálost); něm. **e Krankheit** = choroba, nemoc.⁴

Další častější slovo u Částky je **případnost** - **vzevnitřní** či **vnitřní** (u Vusína též **příhoda** nebo **náhoda** - s. 217, 219). I v současné lékařské terminologii se objevuje např. spojení **náhlé příhody mozkové**.

³ SSJČ, II. Praha 1964, s. 268.

⁴ Vusín, K.: *Dictionarium von dreien Sprachen*. 1706, s. 141.

V Částkově spisu nalézáme i slovo **dieta** (psáno původním pravopisem latinským; ve spojení: **kteří ani obyčejnou dietu nezachovali**). U Vusína uveden výraz **dieta** (psáno **dyeta**) = řád potravy neb mírnost v jídle (s. 48); je zajímavé, že ve Vusínově slovníku je již pravopis zjednodušen, přizpůsoben výslovnosti.

U Částky se objevuje i slovo **kúra** (psáno opravdu takto) či **kura**, a to ve významu slova **kúra** = soustavné léčení (zprav. v lázních) - z lat. **cura**, ae, f. = péče, starost. Vusínův slovník obsahuje jenom slovo **kúra** ve významu lat. **crusta**, **cortex** (s. 108).

U slova **patient**, které Částka také užívá, se výrazně projevuje vliv původní latinské grafiky (z lat. **patiens**, **-tis** = snášející, trpělivý; shovívavý, povolný; vytrvalý v čem). U Vusína není tento výraz zastoupen; u Částky se vyskytuje v této textové souvislosti: *A mne taky samého mnohá zkušenost nedávno k předešlému zdraví navracených patientův* (s. 6).

Pochopitelně jsou i rozdíly ve vymezení některých chorob (charakteru nemocí); moderní lékařská věda pojímá některé nemoci jinak - tady se projevil pokrok v lékařských znalostech. Např. výraz **chromota**, který je u Jungmanna vysvětlen jako nedostatek, nezpůsobilost některého oudu⁵, je novodobě vymežován jako porucha v činnosti končetin.⁶

Z dnešního hlediska hodnocení lze některé výrazy uváděné v Částkově spisu považovat za archaické či dokonce obecněčeské nebo i nářeční. To se týká názvů českého či německého původu. Např. **žloutenice** (=žloutenka) - výraz zastaralý, obecněčeský⁷, **šlak** (mrtvice) - poněkud zast., obecněčeský výraz⁸, **peteče** (černé neštovice nebo jiné nakažlivé horečnaté onemocnění, které se projevuje vyrážkou) - z rom. základu, zast., obecněčeský výraz⁹, **ohnipara (vohnipara)**, **ohnipar** (kožní onemocnění, opar, impetigo) - nář. výraz¹⁰, u Jungmanna je uvedeno jako synonymní pojmenování **ouročky** (úročky) = kojenecké onemocnění projevující se vyrážkou (kdysi vysvětlované působením uřknutí), kojenecký ekzém; nebo nář. **houročky** = červené korálky zavěšované (podle pověry) novorozeněti na ruku nebo na krk proti uřknutí¹¹; **vyražení na těle** - ve významu vyrážka; v současném jazyce výraz zast. a expr. označující zábavu, povyražení a roz-

⁵ Jungmann, J.: *Slovník česko-německý. I. díl.* Praha 1835, s. 824.

⁶ *SSJČ, I.* Praha 1960, s. 704.

⁷ *SSJČ, IV.* Praha 1971, s. 932.

⁸ *SSJČ, III.* Praha 1966, s. 699.

⁹ *SSJČ, II.* Praha 1964, s. 568.

¹⁰ *SSJČ, II.* Praha 1964, s. 357.

¹¹ *SSJČ, III.* Praha 1966, s. 1012.

ptýlení¹² - pro označení chorobné změny kůže nebo sliznice se užívá dnes jen slovo vyrážka, med. **exantém** (příp. **výkvětek na kůži**)¹³; **počistění** (projímadlo, dávidlo) - zast. výraz, též **počistiti** - zast. med. (co) - vyčistit střeva, žaludek, krev apod.¹⁴

Při svém výkladu Částka velmi často začleňuje do českého textu latinismy či celá latinská spojení, např.: ...*a hojného Sanýtrského Ochra aneb bílý Země v sobě obsahuje, jenž per subtilem aethericum spiritum aquae přirozeně a kunstovně rozpuštěné* (s. 15).

Pojmenování cizího původu jsou v Částkově knize poměrně častá. To platí nejenom o terminologické vrstvě lékařské, ale i o výrazech všeobecnější povahy. Např. **proba** (zkouška), **ingredience** (přísada), **mineralia** (minerální látky, nerosty; organické prvky nebo sloučeniny - je zajímavé, že slovo **minerálie** uvádí Jungmann s dokladem excerptce až z Krameria)¹⁵, **grunt** (základ, statek, jisté pozemky), **consilium** (rada, porada), **director** (ředitel), **historicus** (historik, dějepisec), **attestace** (svědectví, dotvrzení, potvrzení), **petšaft** (pečeť), **thee** (čaj), **caffè** (káva), **chocolada** (čokoláda).

Z hlediska morfologického je zajímavé, že značnou část přejatých výrazů tvoří slovesa. Jsou často latinského původu, ovšem do naší mateřštiny byla přejata prostřednictvím němčiny, což je patrné i v jejich hláskové struktuře. Např. **tinuivovati** (pokračovat, z lat. **continuo** = spojit, v něčem pokračovat), **resolvirovati** (z lat. **resolvo** = rozvázat, uvolnit; něm. **sich resolvieren** = rozhodnout se, sdělit rozhodnutí), **penetrirovati** (z lat. **penetro** = vniknout, vtrhnout; v daném kontextu: vniknout do problému, přijít na řešení), **laxirovati** (=počistit, počistřovat; mít průjem), **turbirovati kúru** (=rušit léčebný postup), **kurírovati** (zachován užitý pravopis) - z něm. **kurieren** = léčit, hojit, kurýrovat. Toto slovo je v současném jazyce hodnoceno jako výraz obecněčeský, expresivní. Zajímavé je i dnes neobvyklé spojení **urínu nemoci pustit** ve významu nemoci močit (jít na malou stranu; potíže s močením) - z lat. **urina**, ae, f. = moč.

Přejatými výrazy jsou i adjektiva, např. **vinšovaný** (žádoucí, žádaný, přaný), **dedicovaný** (věnovaný - z něm. **dedizieren** = věnovat), **intitulovaný** (nazvaný, z lat. **intitulo** = dávatí název, nazvati), **suptylný** (zachován původní pravopis) - z lat. **subtilis** = tenký, útlý z původ. **subtextilis** = tence tkaný; jemný - v nové češtině **subtilní** apod.

Užití českých označení nemocí (chorob) není neobvyklé ani dnes. Lze konsta-

¹² SSJČ, IV. Praha 1971, s. 320.

¹³ SSJČ, IV. Praha 1971, s. 321.

¹⁴ SSJČ, II. Praha 1964, s. 637.

¹⁵ Jungmann, J.: *Slovník česko-německý. II.díl.* Praha 1836, s. 446.

tovat, že v běžné komunikaci mezi lékařem a pacientem se uvádějí názvy prodělaných nemocí v české podobě (pochopitelně z důvodu srozumitelnosti); týká se to např. zjišťování anamnézy (údajů o zdravotním stavu pacienta a jeho příbuzných od narození až do stadia vyšetřování choroby). V komunikaci samotných lékařů se ovšem výrazně preferují názvy latinské; ty se potom objevují v chorobopisech a lékařských zprávách.

I v lékařské oblasti nacházíme pojmenování německého původu. V souladu s obecnější tendencí jsou často tyto výrazy hodnoceny jako nespisovné, obecněčeské. Můžeme uvést např. slovo **fleky** (tedy skvrny), dále **flus** (=hlen, šlem) - tento výraz je hodnocen nejen jako obecněčeský, ale i zastaralý. V době barokní i dřívější bylo velmi frekventované slovo **šlak** (mrtvice). Ve staročeštině znamená tento výraz šlépěj nebo stopu. Starým pojmenováním je i slovo **božec** ve významu psotník (epilepsie), mdloba apod.

Částka užívá i ty latinské termíny, které se nevyskytují v současném lékařském názvosloví. Je to např. výraz **sciatica** (nejspíš pro označení dny, která postihuje kyčelní oblast - adj. **sciatický** = vztahující se ke kyčli¹⁶), dále pojmenování **hectica** (zřejmě výraz pro souchotiny - dnes užíváno adj. **hecticus** = hektický; ostře ohraničený, prudký, vzrušený, souchotinářský¹⁷). V některých případech užívá vedle sebe dvojího pojmenování, cizího a domácího, blíže vysvětlujícího. Např. *cachexie neb bledá nemoc, atrophia neb těla tracení, rachitida neb englická nemoc v dětech, která se z tvrdého břicha a chrolejch oudův poznává...* (s. 19). Dále: *in abortu aneb v potracení plodu*.

Některé latinské výrazy se u Částky nezačleňují do české tvaroslovné soustavy, např.: *Jakož v bolení hlavy/haemicrania/v šlaku...* (s. 32); *v cachexii neb bledé nemoci/atrophia neb těla tracení...* (s. 19). Jsou to však spíše výjimky; latinismy či grécismy se v Částkově spisu skloňují.

Zajímavým slovem latinského původu je výraz **febricitant** (**febricito** = mít horečku). Jde tedy o pacienta s horečnatým onemocněním. U Částky v následujícím kontextu: *...aby takový febricitant ne v skutečné zimnici, v zimě aneb v horku, nýbrž několik hodin před anebo nejméně půl dne po zimnici do lázně se pustil...* (s. 21)

Celkovou jazykovou úroveň Částkova díla nelze přirozeně hodnotit jenom podle počtu tvarů, které bychom - z dnešního hlediska - hodnotili jako podoby nespisovné, obecněčeské. Např.: *Oni ale/ kteří příliš mdlej/ a velmi citelnej žaloudek mají a obávají se nějaké mdloby neb těžkosti od žaludku/ ať nikdy lačným žaludkem lázně neužívají/ nýbrž dříve s dobrou polivkou anebo thee s jednou vejš specifiřovanou tincturou se posilněji...* (s. 22). Je třeba vycházet

¹⁶ Kábrt, J. - Kábrt, J.: *Lexicon medicum*. Praha 1988, s. 539.

¹⁷ Kábrt, J. - Kábrt, J.: *Lexicon medicum*. Praha 1988, s. 297.

ze skutečnosti, že právě takové podoby byly součástí variant uváděných v soudobých mluvnicích (u Václava Jana Rosy či Václava Jandita a pokračovatelů). Jde spíše o otázku obecné sdělnosti a srozumitelnosti. Přes veškerou složitost a jistou rozklenutost, monumentálnost větné stavby - dědictví humanistické češtiny, a baroko tuto komplikovanost spíše umocňuje - je třeba ocenit, že se zde v českém jazykovém rouše dostává čtenářům poučení o lázeňské problematice, o léčivých účincích minerálních pramenů. V přemíře tehdejší literatury odborně zaměřené psané však německy či latinsky je třeba hodnotit dílo dr. Částky jako dobrý počín. Autor si přirozeně nekladl jenom odborné cíle, i když jeho lékařské (a filozofické) vzdělání a zběhlost v latině se nedají popřít; z jeho spisu je patrný zřetel k širšímu čtenářskému publiku. Jeho knížka sleduje i výrazné cíle popularizační a samozřejmě i reklamní - sám totiž propaguje i některé pilulky a léky, které jsou k dostání v "české apatyce" v Hradci Králové.

I v nové době je známo, že především v mluvených projevech odborníků zaznívá vedle spisovného vyjadřování i mluva nespisovná; při komunikaci techniků, inženýrů, lékařů apod. se přece uplatňuje i řada nespisovných prvků. V Částkově díle se rovněž projevuje podobná tendence, přestože jde o spis určený pro vtištění, pro širší čtenářskou obec. Můžeme to částečně vysvětlit jistou rozkolísaností tehdejší mluvnické kodifikace, tedy jevem, který byl v minulosti někdy zveličován.

Závěrem můžeme konstatovat, že je velmi důležité studovat jazyk a styl literárních projevů barokního období, tedy doby, která je zatím poměrně málo z hlediska jazykového vývoje prozkoumána.

Kosovští Albánci se učí česky aneb Tunk znamená ahoj

Milan Němec (Seč)

Humanitní pomoc uprchlíkům z Kosova měla v naší zemi několik etap. V první fázi bylo utečencům poskytnuto přístřeší, základní ošacení a strava, později pak - v rámci ekonomických možností naší země, sponzorů i jednotlivých regionů, v nichž byli uprchlíci ubytováni - bylo běžencům umožněno zúčastnit se různých kulturních akcí či letních táborů, které měly zpestřit a vyplnit velké množství jejich volného času.

Pracovníci zabývající se problematikou uprchlíků si časem uvědomili, že se pobyt běženců v naší zemi vzhledem k situaci v jejich vlasti zřejmě prodlouží a bude nutné je do jisté míry integrovat do naší společnosti a zajistit jim přístup ke vzdělání. Úspěšné zařazení do společnosti a výuku na českých školách však Ko-